

О. Л. Чорнобай

Інститут права та психології
 Національного університету “Львівська політехніка”,
 канд. юрид. наук, доц.,
 доцент кафедри теорії та філософії права

МИСТЕЦТВО СУПЕРЕЧКИ, АБО ЕРИСТИКА: ПРЕДМЕТ ТА ІСТОРІЯ

© Чорнобай О. Л., 2015

Світ, в якому живемо, працюємо, контактуємо тощо, надто контраверсійний. І доля багатьох людей пов'язана повною мірою із тим, наскільки вони вміють організувати діалог у різних сферах життя, у науці й політиці, між партіями, об'єднаннями, представниками різних етносів, між віруючими й атеїстами, між батьками й дітьми, між владою і громадянами, між багатими і бідними тощо.

Ключові слова: суперечка, еристика, юрист, аргументація, юридичний конфлікт, учасники юридичного конфлікту.

Е. Л. Чорнобай

ИСКУССТВО ДИСПУТА, ИЛИ ЭРИСТИКА: ПРЕДМЕТ И ИСТОРИЯ

Мир, в котором живем, работаем, контактируем и так далее, слишком контраверсионный. И судьба многих людей связывается в полной мере с тем, насколько они умеют организовывать диалог в разных сферах жизни, в науке и политике, между партиями, объединениями, представителями разных этносов, между верующими и атеистами, между родителями и детьми, между властью и гражданами, между богатыми и бедными и тому подобное.

Ключевые слова: спор, эристика, юрист, аргументация, юридический конфликт, участники юридического конфликта.

O. L. Chornobay

ART OF DISPUTES OR ERISTIC: SCOPE AND HISTORY

World in that live, work, contact et cetera, too complicated. And the fate of many people contacts to a full degree with that, as far as they are able to organize a dialogue in the different spheres of life, in science and politics, between batchwises, associations, representatives of different ethnoss, between believers and atheists, between parents and children, between power and citizens, between rich and poor and others like that.

Key words: dispute, lawyer, argumentation, legal conflict, participants of legal conflict.

Постановка проблеми. Для того, щоб справляти ефективний мовленнєвий вплив на адресата, досягаючи поставленої мети (цілей) та зберігаючи комунікативну рівновагу, адресанту (а ми маємо на увазі майбутнього висококваліфікованого правника) необхідно постійно і наполегливо поліпшувати свою комунікативну грамотність, тобто володіння сукупністю знань, умінь і навичок, що уможливають успішну і толерантну мовну комунікацію в складних комунікативних ситуаціях. Це – шлях до набуття комунікантами належного рівня комунікабельності.

Мета статті полягає у дослідженні предмета та історії мистецтва суперечки, або еристики.

Стан дослідження. Питання комунікації та еристики в правовій діяльності порушуються у працях І. В. Хоменко, В. Г. Андросюка, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва, В. Л. Васильєва, М. В. Костецького, В. М. Розіна, Г. О. Юхновця та ін. Зазначимо, що, приділяючи значну увагу психологічному забезпеченню професійної підготовки правників, науковці все ж не розглядають комунікативну культуру як безпосередній і досить важливий чинник професіоналізації. Натомість (безперечно, цілком слушно) звертається більше уваги на оволодіння базовими знаннями, на засвоєння й пізнання елементарних поняттєвих категорій у цій ділянці правознавства, а також юридичної психології, що у масштабні ширших обсягах передбачено досягнути під час вивчення відповідних курсів.

Виклад основних положень. Автор навчального посібника з логіки, що витримав кілька видань, викладач вищої школи з понад тридцятирічним стажем М. Тофтул, знайомлячи читача з мистецтвом полеміки (яке він радше хотів назвати мистецтвом суперечки, або еристикою) ставить запитання: “Чи можна обійтися без суперечок?” На перший погляд, воно видається риторичним, однак якщо глибше вникнути у його суть, осмислити його, то з’ясується, що не все так просто й однозначно. Позитивну відповідь на це запитання, як пише автор, деякі люди вважають само собою зрозумілою, своєрідним принципом гуманної поведінки людини. Американський президент Н. Лінкольн, наприклад, переконував, що жодна людина, яка вирішила досягти успіху в житті, не повинна витрачати час на особисті суперечки. Він, зокрема, радив іти на поступки і у вирішенні значних питань, якщо й опонент по-своєму правий, а під час вирішення дрібних – навіть за умови, що опонент неправий. Очевидно, прихильників такої поведінки (компромісної) набагато менше, ніж тих, хто вважає суперечку (полеміку, дискусію тощо) необхідною і доречною, враховуючи обставини, передумови, перебіг комунікативної взаємодії або ж, простіше кажучи, спілкування.

Як показує досвід різних політичних баталій (наприклад, передвиборних компаній) або навіть громадських, професійних зібрань, значній частині їх учасників бракує загальної і логічної культури, що проявляється у нестриманості емоцій, у людських образах, у поверхневості, суперечливості, переконливості висловлювань і міркувань. Отже, комунікативна культура значною мірою виявляється в умінні правильно, виважено поводити себе в суперечці, уміти толерантно полемізувати, не ображаючи опонента, переконливо і послідовно відстоювати свою позицію, свою думку. Фахівець з цієї проблематики І. Хоменко дає визначення і характеристики цього поняття [4, с. 9–10].

Отже, суперечка – це комунікативний процес, у якому виявляється активне ставлення до позиції, висловленої співрозмовником з приводу обговорюваного питання, ситуації, яка виражена критично, неоднозначно, полемічно.

Будь-яка суперечка передбачає розходження в думках, зіткнення різних позицій. Кожна сторона активно відстоює свою думку та намагається заперечити чи спростувати погляди опонента. Якщо нема такого зіткнення думок, то нема й суперечки, очевидно, йдеться про якусь іншу форму комунікації. Наприклад, проповідь, молитва, лекція, інформаційна доповідь – це не суперечки. Якщо аргументація з приводу якогось питання спрямована на людей, які байдуже або позитивно (тобто не критично) ставляться до неї, то немає ніяких підстав вважати цю комунікативну ситуацію суперечкою.

Учасниками суперечки, як правило, є пропонент, опонент, аудиторія (слухачі).

Пропонент – це той, хто висуває та обґрунтовує певну думку. Без пропонента не може бути суперечки, оскільки спірні питання не виникають самі по собі. Їх повинен хтось сформулювати та поставити на обговорення. Погляд пропонента може виражати власну думку або репрезентувати колективну позицію з того чи іншого питання.

Опонент – це той, хто піддає сумніву або заперечує істинність або слушність поглядів пропонента. Опонент може бути безпосередньо присутнім і особисто брати участь у спорі. Але може бути й така ситуація, коли опонент безпосередньо не бере участі в ньому.

Аудиторія – це колектив слухачів або ж навіть учасників, що мають свої переконання, свої позиції, думки з приводу обговорюваного питання. У цьому сенсі аудиторія є головним об'єктом аргументативного впливу в суперечці, дискусії.

Галузь знання, що за змістом і науковим спрямуванням значною мірою пов'язана з комунікативною лінгвістикою і у багатьох аспектах перетинається з колом проблем, котрі вирішуються цією наукою, а до того ж безпосереднім предметом вивчення якого є суперечка (полеміка, дискусія), отримала назву “еристика”. Загальне уявлення про неї можна скласти із такого енциклопедичного визначення: “Еристика (грец. *eristikos*: той, який сперечається) – мистецтво дискутувати, тобто знаходити істину у межах певної домовленості між опонентами, адресантом та адресатом, наратором (розповідачем) і реципієнтом щодо порушеної тези, або полемізувати, враховуючи позицію протилежної сторони” [3, Т. 1, с. 345]. А цитована нами дослідниця запропонувала іншу дефініцію: “Еристика – це напрям досліджень, мета яких полягає в розгляді різноманітних характеристик (логічних, семіотичних, психологічних тощо) такого складного комунікативного процесу, як суперечка”[4, с. 9].

Термін “еристика” має давню історію. Він походить, як бачимо, з давньогрецької мови. Цим словом називали вправних ораторів, умільців вміло вести суперечки. У науці цей термін використовують порівняно недавно. Спочатку під “еристикою” розуміли звід прийомів, якими потрібно користуватися в спорі, щоб одержати перемогу. У наш час значення цього терміна дещо змінилося. Нині еристика, маючи агональний (змагальний) характер, близька до діалектичної суперечки, часто послуговується методами герменевтики, висуває низку вимог щодо конструктивного розв'язання спірної ситуації. Так, аксіоми не можуть бути предметом спору. Від опонентів вимагається усвідомлення теми обговорення, глибоке осмислення, уникнення остаточного присуду. Предмет дискусії (полеміки) має бути чітко сформульованим; визначену тему не можна підмінювати іншою, слід шанувати відмінні, іноді несумісні погляди на той самий об'єкт, вміти знаходити спільне у вихідних позиціях, послідовно дотримуватися принципів аргументування і достовірності, автономного обґрунтування, достатності та внутрішньої несуперечливості. У лаконічних положеннях чи тезах має бути дотримано формальної логіки, використано документальний матеріал. Обговорення важливих питань несумісне з емоційністю, яка шкодить об'єктивності. У разі виявлення плутанини доведень варто повернутися до вже сказаного.

Далі ми докладніше зупинимося на специфіці ведення суперечок, на прийомах і засобах, які використовують їх учасники, на низці інших важливих аспектів цієї проблематики. Але перед тим слід погодитися зі слушною думкою, що “у дискусіях та полеміках їх учасники не завжди дотримуються еристичної етики, часто вдаються до некоректних прийомів (софізми (навмисне допущення помилки), підміна тез, фігура змовчування, зловживання облудними аргументами, прихована інтрига тощо) або до неприпустимої аргументації, як-от звернення до неприпустимої громадської думки, свідоме викривлення позиції опонента, посилення на авторитет, зловживання необізнаністю аудиторії, провокування жалю або погроза розправою, використання скандалу задля власної вигоди, гіперболізована епатація (нагнітання) чужих смаків тощо” [3, Т.1, с. 346].

Безумовно, оволодіння мистецтвом суперечки, тобто знаннями з основ еристики, допоможе уникати таких негативних проявів. Чималу роль у цьому відіграє ознайомлення з досвідом минулих поколінь, який зафіксовано в історії еристики. Тож коротко про найважливіше і найцікавіше, пов'язане зі становленням, розвитком цієї галузі знань.

З історії еристики (за навчальним посібником І. Хоменко). Про мистецтво суперечки говорили у глибокій давнині. Теорія та практика суперечки мають цікаву історію й споконвічні традиції. Ще античні мислителі звернули увагу на роль і місце суперечок у спілкуванні людей. Вони

намагалися дослідити різноманітні види суперечок, з'ясувати головні правила їхнього проведення, визначити притаманні їм помилки та хитрощі.

Якщо історія, філософія та мистецтво в Стародавній Греції мали одну покровительку – музу Клію, то мистецтво суперечки охороняли дві богині, дві Ериди (від *eridzo* – сперечаюся), яких називали богинями спору. Греки відрізняли суперечку “конструктивну”, спрямовану на досягнення істини, від суперечки “конфліктної”, метою якої є не з'ясування істини, а боротьба із супротивником і перемога в ній – агоне (звідси походить і слово “агонія” – боротьба зі смертю). Відповідно до цього греки навіть термінологічно розрізняли дві моделі спору: суперечку заради істини вони називали діалектичною суперечкою, а суперечку заради перемоги агональною – еристичною. Визнаним майстром діалектичної суперечки в Стародавній Греції вважався Сократ (бл. 470–399 рр. до н. е.), який у своїх бесідах за допомогою влучно поставлених запитань намагався відшукати істину. Він вносив у суперечку етичний момент. Головна тема спору для нього – добродійність, пошук справжньої природи людини. Відповідаючи на запитання, співрозмовник Сократа висловлював певну думку з поставленої проблеми, яка зіставлялася з фактами, свідченнями та іншими вже доведеними істинами. Завдання самого Сократа якраз і полягало в тому, щоб показати суперечність думок учасників спору з твердженнями, які вони висловили раніше, і на підставі цього спростувати їх.

Спочатку слово “софіст” означало людину освічену, талановиту, яка проявила себе в певній діяльності. Наприкінці V ст. до н. е. софістами почали називати платних учителів мудрості. Мета їх роботи полягала у навчанні учнів різноманітним хитрощам та прийомам обдурювання співрозмовників. Треба зазначити, що софісти на достатньо високому рівні володіли тогочасною логікою. У зв'язку з цим багато їхніх прийомів ґрунтувалися на свідомому порушенні тих чи інших правил та законів цієї науки.

Крім побудови різноманітних міркувань, софісти також полюбили в суперечках ставити такі запитання, на які не можна було дати відповіді, бо як би людина не відповідала, все одно вона опинялася в пастці. Софіст запитував: “Чи перестав ти бити свого батька?” Співрозмовник відповідає: “Так”. Отже, виходить, що він бив батька, а зараз перестав. Співрозмовник відповідає: “Ні”, отже – він бив, б'є й битиме батька в майбутньому.

Софісти навчали своїх учнів здатності говорити про все та перемагати будь-якого супротивника, сперечаючись на будь-яку тему. В їхніх школах головним була спрямованість на “поліматию” – компетентність в усіх галузях.

Софістичну практику навчання у снім виступам можна поділити умовно на риторичну та еристичну. Якщо говорити про першу, то слід згадати Горгія з Леонтін, який дуже старанно розробив різноманітні мовленнєві кліше. Уся риторика користується його риторичними фігурами. Крім того, софісти займалися систематичною розробкою та дослідженням “загальнозначущих місць”. Це міркування на такі теми, як справедливе та несправедливе, природна справедливість та закони, які встановлюють люди, тощо. Вони вважали, що будь-яка аргументація може бути зведена до таких місць. Софісти також приділяли багато уваги знаходженню, тобто тому, як і де шукати нові ідеї. Тут у пригоді, на їхню думку, стане вміння знаходити та розробляти нові додаткові смисли слів.

Крім Сократа та софістів, у Давній Греції мистецтвом суперечки цікавився Арістотель. Так, у трактаті “Про софістичні спростування”, що увійшли до збірки “Органон”, зроблено першу спробу систематично викласти головні засади теорії та практики суперечок. Мислитель розрізняв три види суперечок: діалектичну, софістичну та еристичну. Найвищим видом спору він вважав діалектичну суперечку, мета якої полягає в досягненні істини. Метою софістичної суперечки є позірна мудрість, а метою еристичної суперечки – перемога. Два останні види суперечок не визнавав і всіляко засуджував.

За часів Відродження мистецтво суперечки отримало новий поштовх до розвитку. Трактати італійських гуманістів Лоренцо Валли, Леонардо Бруні, Рудольфа Агріколи, гуманістична сатира Еразма Роттердамського, політичні аргументи Нікколо Макіавеллі стали новим внеском у теорію й практику мистецтва суперечки та аргументації. Проте, незважаючи на пробудження інтересу до мистецтва суперечки, для дедуктивної логіки Арістотеля епоха Відродження стає епохою кризи. Логіку звинувачували у підтримці схоластики й намагалися створити нову логіку “природного мислення”, під якою звичайно розуміли інтуїцію та уявлення.

У Новий час з розвитком експериментального природознавства потреба в аргументації та доведенні виникає щодо емпіричного пізнання. Про нову мету теорії аргументації заявив у своїй ранній праці “Прогрес пізнання” відомий англійський філософ Френсіс Бекон. Він висловився за те, щоб аргументація була не тільки мистецтвом міркувань, які спрямовані на публіку, а й слугувала методом переконання в пізнанні природи.

За часів Просвітництва у Франції виходять друком дві значущі для мистецтва суперечки праці. А. Арно і К. Лансло “Всезагальна раціональна граматики” і підручник А. Арно та П. Ніколи “Логіка, або Мистецтво мислити, де, окрім звичайних правил, містяться деякі нові міркування, корисні для розвитку здібності судження” (1662). Ці дві книги можна розглядати як єдине ціле. Перед авторами стояло педагогічне завдання – навчити читачів практиці конкретних міркувань в різноманітних галузях: релігії, правознавстві, політиці, звичайному житті. Ці знання з успіхом, за думкою авторів, можна було використовувати і у суперечках.

З розвитком мистецтва спору після Арістотеля чіткої межі між діалектикою, еристикою та софістикою вже не проводили. Так, у трактаті “Логіка” видатний німецький філософ І. Кант писав: “У минулі часи діалектика вивчалася дуже старанно. Мистецтво це під позірністю істини виставляло хибні основоположення і намагалось відповідно до них висловлювати примарні твердження про речі. У греків діалектиками були адвокати та оратори, які могли схилити народ до того, чого хотіли, оскільки його можна було переконати в примарній позірності. Таким чином, діалектика тоді була мистецтвом позірності. У логіці також вона довго висвітлювалася під назвою мистецтво суперечки... Нічого не може бути більш негідним для філософа, як культивувати таке мистецтво”. Хоч Кант і не визнавав такої діалектики (яка увібрала в себе і еристику, і софістику), проте він усе ж вважав, що цю науку можна переробити. Тоді б логіка, на його думку, мала дві частини: аналітику, що містить формальні критерії істини, і діалектику, яка б містила ознаки та правила, завдяки яким можна було б дізнатися, що те чи інше не відповідає формальним критеріям істини, хоча й здається погодженим з ними. Така діалектика була б корисною для людини як чистилище розсудку.

Не бачив особливості відмінності між еристикою, софістикою й інший німецький філософ А. Шопенгауер, автор трактату “Еристика, або мистецтво сперечатися”, який взагалі спочатку мав намір дати йому назву “Діалектика”. Шопенгауер, як і його попередник, розглядав діалектику як “мистецтво сперечатися або вести бесіду”. На його думку, предметом діалектики має бути “сумісна діяльність двох розумних істот, які думають разом, а звідти неодмінно випливає суперечка, тобто духовна боротьба, якщо тільки вони не погоджуються поміж собою, як вивірені годинники”.

Діалектика, на відміну від логіки, яка, за Шопенгауером, є апріорною наукою, може набути ознак апостеріорності (знання, які людина отримує, вивчаючи світ завдяки відчуттям), адже її базою є емпіричний досвід комунікації. Головний тип комунікації, який розглядав Шопенгауер, – це суперечка, метою якої завжди є не просто відстоювання своєї думки, переконання співрозмовника в її слушності, а саме перемога. Як бачимо, в цьому німецький філософ не підтримував Арістотеля, бо вважав, що природним для будь-якої людини є бажання виглядати завжди правою. У спорі сперечальник насамперед шукатиме помилку не в своїх міркуваннях, а в міркуваннях співрозмовника, і навряд чи одразу ж погодиться з критикою своєї позиції. Щоб допомогти людині

в складних ситуаціях під час суперечок виходити гідно, Шопенгауер розробив і дослідив спеціальні прийоми та хитрощі, котрі виклав під назвою “еристична діалектика”.

Як правило, суперечка в комунікативному процесі (спілкуванні) виникає тоді, коли у його учасників (адресанта і адресата) є розходження в думках з приводу обговорюваного питання, тоді одна сторона (пропонент) висловлює свою думку, а інша (опонент) її заперечує або ж критикує. Отже, передумовою суперечки є розходження в позиціях (думках) з приводу певного предмета обговорення. Для того, щоб раціонально усунути це розходження, проводять аргументовану дискусію.

Дискусія (критична), за визначенням І. Хоменко, – це суперечка, в ході якої використовують аргументацію, за якою можна з’ясувати, наскільки певна думка є обґрунтованою. Під час такої суперечки пропонент намагається переконати опонента у прийнятності своєї точки зору, тоді як опонент продовжує висувати сумніви та зауваження [5, с. 40]. Критичну дискусію (саме таке означення використовують для цього досить поширеного виду суперечок) визначають як критичний обмін мовленнєвими актами між співрозмовниками. За такого підходу аргументативний процес набуває двох характерних ознак: телеологічної (телеологія – філософське вчення, за яким усі процеси є реалізацією наперед визначеної мети) та діалектичної (мистецтво сперечатись, міркувати). З телеологічної позиції докази, використововані одним із співрозмовників, розглядають як засіб раціонального переконування опонента, підпорядкований певним цілям, якими керується пропонент. З діалектичної позиції ці засоби сприймаються як необхідні чинники обміну думками між співрозмовниками, що відбувається у заданому контексті.

Критична дискусія є ідеальною формою аргументативного дискурсу (це поняття заслуговує докладнішого висвітлення). Хоча, на думку вчених, така модель не відповідає дійсності, проте авторитетні зарубіжні науковці (зокрема представники амстердамської школи аргументації) вважають, що реальні аргументативні процеси дуже часто наближаються саме до неї, тому важливо таку модель у процесі комунікації реконструювати до типу критичної дискусії.

Критична дискусія проходить п’ять стадій розвитку, як зазначають еристики, а саме: конфронтації; відкриття; аргументації; критики; завершення. Коротко про характерні ознаки кожної: а) на стадії конфронтації учасники з’ясовують, що їхні думки з певного питання розходяться, згодом можливий розвиток подій у двох напрямках: якщо виникає суперечка першого або другого типів, коли розходження в думках незмішане, то опонент, не приймаючи доказів пропонента, висловлює сумніви та критичні зауваження; якщо відбувається суперечка третього або четвертого типів, коли розходження в думках змішане, то опонент висловлює протилежний погляд; б) на стадії відкриття дискусії учасники з’ясовують, хто буде пропонентом, а хто – опонентом; вони узгоджують правила дискусії та вихідні положення; в) на стадії аргументації пропонент захищає свою думку, висувуючи на критику опонента свої аргументи; г) якщо точка зору пропонента не тільки викликає сумніви та критичні зауваження опонента, то він на її підтримку може висунути власну аргументацію; це стадія критики; д) на завершальній стадії учасники оцінюють, чия думка перемогла; якщо пропонент відмовляється від своїх поглядів, то перемагає опонент, якщо ж опонент припиняє висувати зауваження або відмовляється від своєї думки, то перемагає пропонент.

Звичайно ж, на практиці не кожна суперечка проходить усі ці стадії. Досить часто дискусія не вкладається у такий порядок. Іноді сперечальник може заявити, що він переміг, ще не завершивши своєї аргументації. Трапляються випадки, коли впродовж дискусії учасники говорили кожний про своє, їм не вдалося чітко визначитися, з чим саме вони не погоджуються, тоді доводиться знову повертатися до стадії конфронтації.

Стадія відкриття дискусії, зазвичай, займає дуже мало часу. Правила проведення суперечки та вихідні положення досить часто не узгоджуються, переважно опоненти на них взагалі не звертають уваги, що нерідко призводить до небажаних наслідків таких дискусій. Через відсутність певної процедури, тобто чітко регламентованих правил, виникають доволі серйозні труднощі в проведенні багатьох публічних суперечок.

Завершальної стадії в реальних дискусіях або взагалі може не бути, або обидві сторони наприкінці обговорення не доходять згоди. Навіть у дискусіях, де підсумки підводять за результатами голосування, іноді проponent та опонент не погоджуються з ними і починають наводити додаткові аргументи вже з приводу того, чому саме так проголосувала аудиторія.

Проте таке розходження між теорією й практикою не зменшує значущості наведеної моделі суперечки. За її допомогою можна провести критичний аналіз реальних публічних дискусій. Такий аналіз дає можливість з'ясувати, де учасники допустили помилки, які стадії спору пропущені або репрезентовані неадекватно. Наприклад, порівнявши реальну суперечку з моделлю, можна з'ясувати, що перша не була успішною, тому що на стадії конфронтації або не було чітко визначено розходження в думках, або опонент та проponent не зрозуміли позиції один одного з обговорюваного питання, або в процесі проведення суперечки учасники неправильно вибрали для себе ролі, або не були чітко узгоджені правила проведення дискусії.

Завдяки моделі критичної дискусії значно легше виділити неявні елементи аргументації та критики, проаналізувати стадії дискусії, для того щоб зрозуміти їхню роль у процесі розв'язання спірного питання.

Ще одним доволі поширеним у комунікативній практиці видом суперечок є диспут, який істотно відрізняється від критичної дискусії і використовується зовсім з іншою метою.

Диспут (з лат. *dispute* – міркую, сперечаюсь) – підготовлена і проведена публічна суперечка між задалегідь визначеними опонентами на вибрану тему, що потребує з'ясування та розв'язання. Найчастіше диспут являє собою усний науковий спір, публічне обговорення якогось питання або наукової праці (дисертації, монографії тощо).

Вже із цього визначення стає зрозумілим місце диспуту в життєдіяльності активної особистості. Участь у диспутах для таких людей (а серед них якнайбільше має бути фахівців правничих професій) – це ще одна доволі ефективна нагода поліпшити уміння аналізувати комунікацію загалом, давати оцінку її учасникам, бачити за словами істинні наміри людини, виявляти (“читати”) характери особистостей, з якими зводить доля, бо саме це вважається доконечною умовою ефективного, плідного, творчого співжиття будь-якої освіченої людини з іншими людьми в суспільстві.

Аналіз ситуації міжособистісного спілкування (у цьому контексті учасників найрізноманітніших видів суперечок) – комплексне поняття, осердям котрого є, без сумніву, аналіз комунікативної поведінки такого спілкування (навіть якщо воно отримало форму дискусії, диспуту, полеміки тощо). Очевидно, у цьому сенсі варто було б докладніше розглядати такі поняття, як “комунікативна поведінка”, “комунікативний паспорт людини”, “мовленнєвий паспорт людини”, однак про них йтиметься згодом. Натомість звернемося до такого важливого складника комунікативного процесу, як дискурс. З цим поняттям великою мірою пов'язані різні типи комунікативної діяльності, зокрема й ті, що є предметом дослідження еристики. Отже, наводимо інтерпретацію сутності цього, а також похідних від нього термінів [3, Т.1, с. 282 – 283].

Дискурс (з лат. *discursus*: міркування і з франц. *discours*: промова, виступ) – будь-яка мова в процесі її застосування, часто дискурсом називають логічно організований, аргументований виклад обстоюваних кимось доведень (це практикується у дискусіях, диспутах) із можливим використанням описових та експресивних компонентів, притаманний розсудковому, опосередкованому знанню, отриманому на підставі зв'язного судження та попереднього досвіду, наприклад, індуктивного (індукція – метод наукового пізнання, який полягає в дослідженні руху знань від одиничного до часткового або й загального) умовиводу. У такому разі дискурс має початок, середину та фінал, ситуативний контекст, інколи неправочинно ототожнюється з текстом, який не може бути інтерактивним. Дискурс відмінний від безпосереднього, інтуїтивного знання. Іноді вживається на означення бесіди, діалогу, трактату. Поняття набуло нового значення у 60-ті роки ХХ ст., коли в інтелектуальному світі поширилися набутки структуралізму, етнолінгвістики, психоаналізу, віяння прагматики. У мовознавстві цей термін вказував на такі типи оповіді в

контекстах лінгвістичної аналітики, що виявляли особливий предмет мовлення через описування взаємин між ним та адресатом, з'ясовували зв'язки між висловленим тут-і-зараз (мовлення, нотування) та висловлюваним (безособова, відносна самостійна фабула чи історія) аспектом, а також мовцем і реципієнтом, який “привласнює” думку того мовця. Дискурс ідентифікується з одиничним іменником (мова як засіб соціальної, епістемологічної, риторичної, літературної практики) та абстрактним, збірним іменником (здатність мови розбудовувати цю практику), пов'язаними між собою. Вони позначаються на розмаїтті дискурсів, серед яких віднаходиться і поетичний, формують, репрезентують й інтерпретують його світ. Він передбачає наявність не лише автора, а й кола його потенційних слухачів, циркуляцію творчих ідей тощо.

З терміном “дискурс” змістовно й логічно, так би мовити, “перегукується” ще кілька понять, які причетні до комунікативних сенсів. Їх розуміння також необхідне для глибшого сприйняття еристики.

Дискурсивні епістемологічні трансформації (з франц. *discours* – промова, виступ, з грец. *Epistēmologia* – теорія пізнання, з лат. *transformatio* – зміна, перетворення) – перетворення основних пізнавальних сутностей (знання, думка, віра, факт) та процедур (верифікація, поцінування тощо), виявлення їх змістової та ціннісної специфіки на різних дискурсивних теренах. Так, науковий дискурс ґрунтується на знанні, релігійний – на вірі, літературний – на образній структурі тощо. Водночас кожна із сутностей та процедур, наявних у певному дискурсивному полі, може мати різне смислове наповнення (знання в науці і мистецтві). Так само виявляє нетотожність і верифікація. Якщо в науковій практиці вона спирається на стандарти емпіричного та логічного доведення, то в релігійній істинність тлумачиться як відповідність вищому, сакральному началу, а в художній – у розумінні засад іншої дійсності, побудованої за критеріями естетики, реалізованої у тексті. У двох останніх випадках раціональна верифікація безпідставна. У кожній дискурсивній площині часто використовуються трансформації за принципом “правильно – неправильно”. За критерій вибирається настанова ширості суб'єкта, яка іноді втрачає актуальність у сфері схильного до порушень еристики політичного дискурсу, коли опоненту свідомо приписують невластиві йому характеристики, використовують прийоми фальсифікації, дезінформації тощо. Такими прийомами інколи користуються провокативне літературознавство та вульгарна соціологічна критика. Спростовуючи усталене уявлення про творчість, єдність твору, теми чи доби, М. Фуко пропонує цілком відмінний категоріальний апарат, вводить поняття випадкової флуктуації як базове для нової дискурсивної аналітики та “поняття події і серії із грою суміжних понять: регулярність, непередбачена випадковість, залежність, трансформація”. Їх застосування дає змогу висвітлити спонтанну самоорганізацію дискурсивного середовища.

Дискурсивність – фіксація самототожних дискурсивних практик, ніби не обмежених соціокультурними чи літературними нормативами, заборонами, виявлення безмежного творчого потенціалу сенсопородження. Будь-який зовнішній чинник вважається однобічним та несприйнятним. Дискурс поза культурною традицією обмежень видається хаосом неартикульованості у структурному вигляді, типологічним аналогом її є хюбріс. Нескінченна процесуальність нестабільного, нерегульованого письма розгортається у грі й під час гри, набуває характеру флуктуації, тобто виражається непередбачуваними поворотами у своєму нескінченному плінні, самоздійснюється в нелінійних аспектах, небезпечних для традиційного логоцентризму. Можливо, тому європейська класика, визнаючи наявність Дискурсивності, намагається виробити у своєму контексті порядок дискурсу, що виявляється безнадійним намаганням окреслити лінійними межами її іманентну нелінійність.

Дискурсія – складна єдність мовної практики та позамовних чинників, необхідна для розуміння тексту, учасників комунікації, їх настанов, мети тощо. Зазвичай дискурсивом називали впорядковане письмо та усне мовлення. У другій половині ХХ ст. з'ясувалося, що дискурсив, маючи інтеракційні властивості, поширюється також і на екстралінгвістичні сфери, пов'язані з соціальним контекстом, а не зводиться лише до ізольованих текстових чи діалогічних структур.

Дискурсія розкриває свої можливості у разі застосування паралінгвістичних практик (ритмічна, референтна, семантична, поцінвальна тощо), що супроводжують мовлення. Термін був поглиблено витрактований з позицій постмодернізму завдяки “археологічним” та “генеалогічним” пошукам М. Фуко, якого цікавили не денотативні значення висловлень, а вичитування в дискурсі всіх значень, що беруться до уваги, хоча залишаються недовимовленими, прихованими за оболонкою вже мовленого. Простір дискурсивних практик дає змогу виявити у мовленні різночасові події, що вислизують за межі культурної ідентифікації, з’ясувати специфічну владу говоріння, міждисциплінарну галузь знання.

Отже, поняттєвий діапазон терміна “дискурс” досить широкий, про що свідчить і використання похідних однокореневих лексем на означення процесів, пов’язаних з міжособистісними інтеракціями. Розглядаючи дискурс як синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом “форм життя”, залежних від тематики спілкування, Ф. Бацевич вважав цей тип комунікативної діяльності результативним “фактором формування різноманітних мовленнєвих жанрів”, до яких відносить і суперечки [1, с. 154]. Про їх широкий діапазон засвідчує наявність, крім згаданих дискурсії й диспута, ще й полеміки.

Полеміка (з фр. *polémique*; з грец. *polemikos* – ворожий, войовничий) – зіткнення різних поглядів на проблему, які виникають під час її обговорення, зокрема у ході диспутів. На відміну від дискусії, опоненти якої намагаються дотримуватися принципів еристики, полеміка набуває пристрасного характеру, спрямовується на те, щоб за будь-яку ціну перемогти правника (носія інших поглядів чи прихильника антагоністичної позиції), утвердити власні чи корпоративні переконання, позиції певних угруповань тощо. У полеміці можуть застосовувати нетолерантні засоби, вдаватися до інтриг, відкидати компроміси. Це засвідчує, наприклад, величезний пласт полемічної літератури, поява якої була інспірована такою неоднозначною подією в історії нашого народу, як Берестейська унія 1596 р. Щоправда, ще до того поширювалися твори полемічного характеру як відгук на знакові події.

Для глибшого розуміння сутності полеміки як одного з доволі поширених видів суперечки подаємо уривок з короткого нарису про полемічну літературу, вміщеного у “Літературознавчій енциклопедії” [3, Т.2, с. 239–241].

Гострі саркастичні памфлети Івана Вишенського як різновид ораторсько-повчальної літератури позначені імпульсивністю, характеризуються своєрідною колажністю жанру за відсутності композиційної стрункості. Безапеляційними інвективами, використовуючи момент авторської присутності, Іван Вишенський прагнув залучити свого реципієнта до прийняття його позиції та намірів дії. Його творам властиві надмір однорідних понять і образів, багата синоніміка, яскраві риторичні фігури, ускладнені синтаксичні конструкції, що спиралися більше на традицію “плетіння словес”, а не на барокове письмо. Сатиричний синтез зображально-виражальних засобів у памфлетах Івана Вишенського виражений через складні епітети (“мясочревоохотный”, “детиноигралский”), метафори (“волци пастырообразные”), антитези (“днесь кат, а завтра священник”), що зумовлює враження гіпертрофії ідіостилю. Його твори, відкриті дослідниками в 1858 р., частково опублікував (1865) М. Костомаров, їх вивчали Г. Житецький, М. Сумцов, А. Кримський, В. Перетц, І. Франко, І. Єрмолін та ін.

Отже, як вважають харківські науковці [2, с. 80–83], правовий конфлікт є різновидом конфлікту соціального та відтворює всі його головні ознаки, але з особливостями, притаманними правовій сфері. Правовим є будь-який конфлікт, в якому суперечка так чи інакше пов’язана з правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станом), і він завжди спричиняє юридичні наслідки. Правовий компонент може виникати як у ході конфлікту, так і на завершальному етапі, коли суперечка вирішується в юридичний спосіб. На основі цього правовий конфлікт можна визначити як протиборство суб’єктів права з протилежним розумінням і діями відносно принципів і норм права з метою зміни свого статусу та юридичного стану.

Серед всіх правових конфліктів головним є конфлікт юридичний, який можна уявити як протиборство суб'єктів права з приводу застосування, порушення або тлумачення правових норм. Предмет і об'єкт юридичного конфлікту, його суб'єктивна складова, учасники, мотивація їх поведінки тощо повинні мати правові ознаки, а сам конфлікт, як правило, розв'язується завдяки правовій процедурі.

В юридичному конфлікті предмет – це головна суперечність (колізійна чи соціально-правова), заради розв'язання якої суб'єкти вступають у боротьбу. Це може бути проблема влади та її правове оформлення; проблема володіння чи розподілу тих чи інших цінностей; проблеми пріоритетності або домінування; навіть проблеми психологічної людської сумісності, що мають юридичні аспекти і наслідки.

Об'єкт конфлікту в галузі правовідносин – це завжди певний дефіцитний ресурс або правова цінність, яка знаходиться на перехресті інтересів різних суб'єктів права, тобто у площині особистих, групових, громадських, державних посягань. Об'єкту юридичного конфлікту не обов'язково мати правові ознаки (як, наприклад, власності), але одержати його законно можливо тільки завдяки юридичній процедурі. Нарешті, юридичний конфлікт може і не мати об'єкта, наприклад, коли склалася ситуація гострого теоретико-правового спору (когнітивний юридичний конфлікт).

Враховуючи різноманітність юридичних конфліктів, сучасна наука виділяє “чистий” юридичний конфлікт (у вузькому розумінні) та змішані чи перехідні юридичні конфлікти (у широкому розумінні).

“Чистим” юридичним конфліктом слід визнавати спір з приводу права, який своєю чергою може мати різні підстави щодо застосування, тлумачення або ігнорування норми закону. “Чисті” юридичні конфлікти класифікують у такий спосіб: а) конфлікт, породжений суперечностями між двома або декількома нормативними актами; б) конфлікт, спричинений суперечностями між нормою права і правозастосовною практикою; в) конфлікт, який виникає внаслідок суперечності між двома або декількома правозастосовними актами; г) нарешті, юридичний конфлікт може виникнути і у зв'язку з одним актом права в разі взаємовиключного його розуміння, тлумачення, застосування або виконання тими чи іншими суб'єктами права.

Змішані або перехідні юридичні конфлікти, розпочинаються, як правило, незалежно від правових норм і поза сферою правових відносин, але з часом набувають юридичного характеру за відповідними ознаками і рисами. Отже, ті конфлікти, що містять як правові, так і неправові елементи, можуть або закінчитися юридичною процедурою, або їх слід кваліфікувати як змішані (перехідні) юридичні конфлікти. Серед змішаних юридичних конфліктів виділяють конструктивно-творчі та деструктивно-руйнівні. Перші є формою розв'язання протиріччя, пов'язаного з реалізацією цілей правової системи, з перетворенням формально затверджених принципів і норм на фактично діючі правила регулювання суспільних відносин, на реальні правові статуси громадян та їх об'єднань. До других належать конфлікти, що виникають всередині правової системи через колізії законів, інноваційні економіко-правові та державно-правові конфлікти.

Виділяють також такі різновиди юридичних конфліктів:

- 1) когнітивний конфлікт, зазвичай теоретико-правовий;
- 2) “помилковий” юридичний конфлікт, що виникає внаслідок помилки (або неправильного уявлення) однієї (чи всіх) зі сторін, що очікують проти себе агресивних, неправомірних чи інших небажаних дій;
- 3) глобальні, регіональні й локальні (за масштабом); групові та міжособистісні (за суб'єктами-носіями);
- 4) ситуаційні та позиційні (за схемою розгортання подій);
- 5) конфлікти інтересів, цінностей, потреб, норм і знань (за рушійними силами).

За галузями права конфлікти виникають у зв'язку з питаннями цивільного, трудового, фінансового, екологічного, господарського, сімейного, житлового права; досить складними є державно-правові або політико-правові конфлікти, що підпадають під дію норм державного,

конституційного чи адміністративного права; особливо небезпечними залишаються конфлікти, що підпадають під дію кримінального, кримінально-процесуального та виправно-трудового законодавства; зрештою, особливу групу становлять міжнародні та міжнаціональні конфлікти, які повинні врегульовуватися нормами міжнародного, міжнародного приватного, міжнародного гуманітарного права, угодами і договорами держав та внутрішнім конституційним законодавством. За системою державних правозастосовних або правоохоронних органів та установ виокремлюють судовий конфлікт, конфлікт з приводу діяльності прокуратури, міліції, податкової адміністрації, митниці тощо. Окремим різновидом юридичних конфліктів є конфлікт у професійній діяльності юриста.

Учасники юридичного конфлікту – це його суб'єкти, масштаб яких залежить від рівня самого конфлікту, при цьому поняття “учасник” і “суб'єкт” юридичного конфлікту розмежовують, оскільки перша категорія ширша від другої. Учасником юридичного конфлікту може бути будь-яка людина, група осіб, організація, які беруть у ньому участь чи залучені до конфлікту випадково, не усвідомлюючи глибоко цілі й завдання конфліктного протистояння. Учасником конфлікту може навіть стати стороння особа, що випадково опинилась у зоні конфлікту, не має в ньому власного інтересу і не здатна якось впливати на його розвиток. А до головних учасників конфлікту належать лише протидіючі сторони – вони і є суб'єктами конфлікту. Якщо неосновні учасники конфлікту можуть постійно змінюватись, виходячи з нього, то суб'єкти конфлікту (протидіючі сторони) є НЕЗМІННИМИ у конкретному юридичному конфлікті, вони діють самостійно або через своїх представників (адвокатів, довірених осіб тощо).

Отже, коло суб'єктів юридичного конфлікту повинно визначатися і обмежуватися поняттям “суб'єкт права”. Суб'єкт права – це особа (індивід) чи організація, установа, що наділені державною здатністю бути носіями юридичних прав і обов'язків. Тому суб'єктами юридичного конфлікту можуть бути окремі люди (фізичні особи) і організації як колективні суб'єкти. З погляду диспозицій правових норм конфліктна поведінка суб'єктів протистояння може бути юридично значущою та юридично нейтральною.

Динаміці юридичного конфлікту притаманна своя специфіка подій та елементів боротьби. Якщо у “чистому” юридичному конфлікті з самого початку є правові ознаки і підстави, то у змішаному (перехідному) юридичному конфлікті правові елементи виявляються не одразу і стосуються не всіх учасників чи їх взаємовідносин. Загалом рух подій в юридичному конфлікті характеризують: латентна фаза – виникнення в однієї чи обох сторін конфліктних мотивів юридичного характеру (часто з приводу об'єкта, що має юридичні властивості); демонстраційна форма – виникнення правових відносин між сторонами конфлікту (наприклад, подання позову, вступ до права власності тощо); агресивна (чи батальна) фаза – розвиток (гостра зміна подій) правовідносин у зв'язку із розглядом справи юридичною інституцією. Це досить тривала стадія, яка передбачає попереднє слідство, винесення обвинувачення, передання обвинуваченого до суду, процесуальний розгляд справи, касаційне і наглядове провадження тощо; фаза розв'язання конфлікту – підготовка і видання правового (правозастосовного) акта, яким закінчується конфлікт (наприклад, винесення судового рішення, вироку, рішення про перегляд справи).

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – 2-ге вид., доповн. – К. : ВЦ “Академія”, 2009. – 376 с. 2. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Герасіна та ін. – Х. : Право, 2012. – 128 с. 3. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / автор-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 1. – 608 с.; Т. 2. – 624 с. 4. Хоменко І. В. Еристика : підручник / І. В. Хоменко. – К. : Центр правової літератури, 2008. – 280 с. 5. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підручник / І. В. Хоменко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 224 с.